

Després de la participació: el procés de reforma de la Rambla de Barcelona

Beyond participation: the refurbishment process of Barcelona's Rambla

REBUT: 24/04/2025 ■ ACCEPTAT: 08/05/2025

Guillermo Aguirre-Núñez / Universitat de Barcelona / <https://orcid.org/0000-0001-8677-1364>

Resum

Durant els anys de govern de la coalició Barcelona en Comú (2015-2023), a Barcelona es desenvolupa un nou canal de participació ciutadana anomenat Decidim, al marc del que es presenta com una nova estratègia de governança i un canvi radical de la democràcia representativa a l'urbanisme. Aquest article analitza un dels processos participatius més destacats d'aquest període, que té per objectiu redissenyar el pla de reforma de 2011 de la Rambla de Barcelona. Dividint el procés en dues fases, la del 'ritual participatiu' i la posterior, en que l'Ajuntament gestiona el projecte 'decidit' cooperativament, aquí s'examina concretament la segona, que ens permet constatar la incidència de la participació ciutadana a la governança municipal. S'aborda, així, el funcionament de l'òrgan de seguiment anomenat Comunitat Rambla, la seva composició i el seu pes a l'hora de fiscalitzar la implementació de la reforma del passeig. En darrera instància, l'objectiu de l'article és reflexionar al voltant de la funció legitimadora que l'Estat, en la seva vessant municipal, atorga al discurs de la participació per tal d'assolir consens polític i ciutadà respecte les operacions urbanístiques, amb l'afegit que la ciutadania no només les ha d'acceptar sinó que també n'ha de formar part.

Paraules claus

Antropologia urbana, antropologia política, Administració pública, participació, neoliberalisme, governamentalitat.

Abstract

During the years of government of the Barcelona en Comú coalition (2015-2023), a new area of citizen participation called Decidim was developed in Barcelona, in what was presented as a new governance strategy and a radical change in representative democracy within urban planning. This article analyses one of the most prominent participatory processes of this period, one aimed at redesigning the 2011 refurbishment plan for Barcelona's Rambla. Dividing the process into two phases, that of the 'participatory ritual' and the subsequent one, in which the City Council manages the cooperatively 'decided' project, this article examines specifically the second phase, which allows us to note the impact of citizen participation in municipal governance. Thus, it addresses the operation of the supervisory body called Comunitat Rambla, its composition and its weight when it comes to supervising the implementation of the refurbishment. Ultimately, the aim of the article is to reflect on the legitimising function that the State, in its municipal expression, grants to the discourse of participation in order to achieve political and citizen consensus with respect to urban planning operations, with the addition that the latter must not only accept them but also become part of them.

Keywords

Urban anthropology, political anthropology, public administration, citizen participation, neoliberalism, governmentality.

INTRODUCCIÓ

La Rambla de Barcelona i la seva activitat comercial ha estat, els últims trenta anys, íntegrament enfocada a satisfer el turisme massiu. Davant la manca de regulació econòmica i urbanística per part de l'Administració, els lobbies comercials, hotelers i immobiliaris han fet i desfet al seu gust i han contribuït a que l'aspecte del passeig esdevingui massa caòtic fins i tot pels seus propis interessos¹. Va ser, en part, la pressió d'aquests lobbies la que feu que l'Ajuntament de Convergència i Unió, el 2011, plantegés la reforma que es concretaria en el Pla Cor, un pla integral de transformació². Aquest va ser aprovat, però amb el canvi de govern l'any 2015 i l'entrada de Barcelona en Comú a l'Ajuntament passaria, abans, per un procés de redisseny a partir del procés participatiu iniciat el 2018. La idea era modificar-ne objectius i prioritats tot involucrant veïns, entitats i associacions de l'entorn del passeig al procés³.

Aquest article aborda el procés participatiu iniciat el 2018 per redissenyar i executar l'anterior pla de 2011. Més concretament, analitza l'etapa que va de 2020 a 2023 en què, després que l'equip tècnic km-Zero⁴ desenvolupi l'avantprojecte de manera cooperativa amb veïnes i entitats públiques i privades del passeig, aquest passa a mans de l'Ajuntament, que s'encarrega de concretar les mesures a implementar i fer-ne el seguiment de cara al públic mitjançant l'organisme anomenat 'Comunitat Rambla', consistent en una sèrie de reunions entre representants de l'Administració i aquells que van participar a la primera part del procés participatiu de la Rambla.

L'article se centra en la gestió feta per l'Ajuntament a partir de 2020 —quan el projecte ja redissenyat passa a les seves mans— a partir de la creació i administració de l'ens participatiu Comunitat Rambla. L'objectiu d'analitzar aquesta secció específica del procés és desgranar la funció de l'òrgan Comunitat Rambla a l'hora de gestionar i implementar els resultats de la participació, amb la intenció d'examinar el seu rol en l'assoliment del consens dels participants i la domesticació de les poques veus dissidents del projecte. D'altra banda, l'article també pretén contrastar la hipòtesi que l'Administració pública se serveix d'aquesta eina participativa per legitimar una transformació urbanística que implica la imposició d'un tipus concret de paisatge urbà⁵; així com ressaltar la disparitat entre les dues fases del procés participatiu, aquella gestionada per l'equip tècnic i aquella a càrrec de l'Ajuntament.

¹ Els mitjans de comunicació han recollit recurrentment les reclamacions de veïns i comerciants sobre l'exercici de la prostitució i els petits robatoris a la part baixa de la Rambla. El setembre de 2024, un diari britànic clamava per un canvi a una realitat del passeig que, a més d'acabar amb prostitutes i carteristes, establís centres d'art enlloc de botigues de souvenirs. El diari feia seves les recomanacions de veïns i gestors, mostrant la paradoxa de fins a quin punt els turistes perjudiquen el turisme.

² El pla havia de ser implementat entre 2012 i 2018 i se centrava en sis eixos: mobilitat, social, econòmic, morfològic, gestió i coneixement (Ajuntament de Barcelona, 2011). El seu principal objectiu era "fer de la Rambla un eix de referència pels barcelonins" (*ibid*, p. 2.).

³ L'objectiu de la reforma és, en paraules de l'equip responsable, "rescatar col·lectivament la Rambla del monocultiu turístic i les seves dinàmiques empobridores del teixit social, cultural i econòmic i de la qualitat i confort de l'espai públic urbà". La primera fase del projecte formula la següent pregunta a les veïnes de la Rambla: com reformar el passeig de manera que les seves dinàmiques actuals canviïn radicalment cap a un passeig més *vivable* i transitable? (Extret de <https://lesrambles.net> i altres webs connectats, actualment inactius degut al canvi de govern municipal el 2023).

⁴ Escollit a partir d'un concurs públic, s'encarrega de la gestió del procés participatiu.

⁵ Un paisatge adient a una sèrie de valors estètics i morals pertanyents a la classe mitjana (Aguirre-Núñez, 2025, pp. 74-88).

METODOLOGIA

L'etnografia de la qual parteix aquest article forma part d'un treball de camp més extens fet en diversos períodes entre 2018 i 2023 que sumen un total aproximat de sis mesos no consecutius, i es divideix en dues fases principals, la primera entre 2018 i 2020, i la segona entre 2020 i 2023; l'article examina aquesta segona etapa. Es parteix d'un estudi descriptiu en profunditat amb un enfocament empíric, amb un total de 21 entrevistes semi-estructurades, dos grups de discussió amb 15 i 20 informants, observació participant a un seguit de tallers i activitats obertes, reunions i actes institucionals, i un nombre indeterminat de converses informals en diversos contextos d'interacció. Els informants són, principalment, veïns i veïnes de la Rambla —alguns d'ells organitzats en l'associació SOS Rambla—, usuaris o treballadors del passeig, membres de l'equip tècnic km-Zero, representants d'entitats del passeig i persones vinculades a la indústria cultural.

Respecte el treball de camp específic del període 2020-2023 en què es basa l'article, aquest es desenvolupa majoritàriament als espais institucionals del Districte de Ciutat Vella de Barcelona on tenen lloc les reunions entre Administració i participants (Imatge 1). En aquest sentit, el treball de camp consisteix en l'assistència a les trobades, però també en entrevistes en profunditat amb alguns dels participants, tant de la banda del teixit associatiu i comercial vinculat a la Rambla com de la banda dels tècnics i experts a càrrec del pla.

Imatge 1. | Reunió de la Comunitat Rambla al Palau de la Virreina, març de 2022.

Font: arxiu personal de l'autor.

També consta d'una tasca documental per examinar les normatives específiques del pla de reforma aprovat i el tractament polític i periodístic de la transformació durant el seu desenvolupament. Aquest segment de la recerca també inclou una recerca d'arxiu —a l'Arxiu

Municipal de Barcelona i al del Districte de Ciutat Vella— del passat del passeig i els seus usos. Pel que fa als discursos de tècnics i representants de l'Administració, aquests són tractats en tant que discursos culturals classificadors i normalitzadors, que atorguen poder a determinats actors i processos i en treuen d'altres (Alonso et al., 2018).

ANÀLISI

La participació ciutadana

La major part de definicions del notori i debatut concepte de la participació ciutadana el descriu com un conjunt de pràctiques positives perquè els ciutadans influeixin a la política (Pares, 2009), sovint interpretant-la des de la perspectiva de l'Estat, que és qui, ostentant el poder, declara la legitimitat d'una determinada comunitat política perquè aquesta pugui prendre part en la presa de decisions públiques. La idea que la participació ha de ser una característica obligatòria per una societat democràticament avançada ha reeixit fins a tal punt en contextos polítics que mots com 'governança', que incorpora la participació pública com a sinònim de bon govern, han esdevingut d'ús corrent a tot ajuntament (Acosta i Zamora, 2009; Cernadas et al., 2017), i a l'acadèmia ja es parla d'aquest tipus de governs com 'governança participativa' (Cortés-Vázquez et al., 2017; McNulty i Wampler, 2015). En aquest article es parteix de la idea que, a la pràctica, aquest model de governança radica en una mera cessió o transferència de certa quota de poder des de l'Estat a la societat civil (Roura-Expósito et al., 2019). La participació pot ser entesa, així, com una modalitat de governança del neoliberalisme (Ferguson i Gupta, 2002), fent referència aquí a la presa de decisions en qüestions públiques neoliberals que van més enllà de l'Estat (Swyngedouw, 2005; Roura-Expósito, 2023). Amb l'auge dels nous governs municipals a l'Estat espanyol apareguts a les eleccions de 2015, nombrosos ajuntaments afins al que es planteja com a 'nou municipalisme' —Barcelona, Madrid, Saragossa, València i Cadis, entre altres— desenvolupen eines i canals de participació. Sovint, el concepte acaba esdevenint una categoria abstracta o, fins i tot, buida (Cohen i Uphoff, 1980), sense significat concret però amb un gran poder invocador, en el sentit de significant buit i flotant (Lévi-Strauss, 1987). Tot això possibilita que tendeixi a ser utilitzat en condicions força limitades i amb l'objectiu de legitimar tota mena de projectes urbanístics que esdevenen així socialment acceptables gràcies al segell de la participació ciutadana (Ruano, 2010). La participació més aviat compleix, en casos així, un mètode de maquillatge de les polítiques (Cernea, 1991).

El ritual participatiu

Les dues cares de la participació: l'equip tècnic i l'Ajuntament

A la investigació que dona lloc a aquest article, es classifica el procés participatiu per redissenyar el projecte de reforma de la Rambla en tres fases. La primera transcorre entre 2018 i 2020 i fa referència a la part més activament 'participativa' del procés de la Rambla. La segona i la tercera van de 2020 a 2022, i de 2022 a 2023 respectivament, i corresponen a les fases que denominem post-participatives: una primera on l'Ajuntament explica com s'executarà la reforma del passeig i on comença a desenvolupar

el seu programa cultural; i una segona on arrenquen les primeres obres al passeig mentre l'Ajuntament continua narrant i resumint als participants allò que hi té lloc. Aquestes dues darreres fases circumscriuen el seguiment etnogràfic de la Comunitat Rambla, l'assumpte que aquí interessa. El propòsit de diferenciar entre el període del 'ritual participatiu' i el de la Comunitat és examinar la transformació d'alguns dels plantejaments fets per l'equip tècnic del projecte en relació amb les possibilitats i el potencial del procés participatiu. Els objectius d'alta volada del seu projecte de reforma i l'empenta i passió dels participants s'aniran delimitant —o diluint— en els aspectes del projecte que l'Ajuntament mantindrà —i en els que n'exclourà— en la concreció i posterior execució de la reforma a partir de 2020 i fins a mitjan 2023.

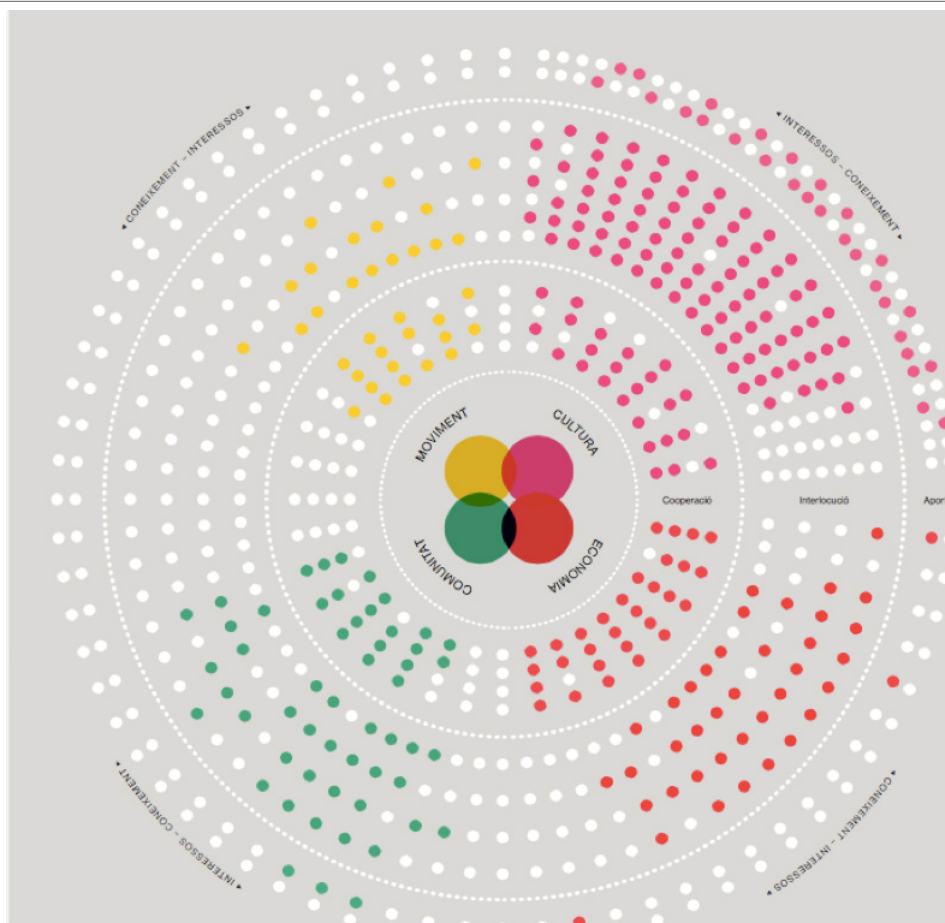
La primera fase: el ritual participatiu

Aquesta etapa del procés es desenvolupa entre 2018 i 2020 i consisteix, a grans trets, en l'elaboració de la xarxa de treball i la consecució de l'avantprojecte de reforma i el projecte executiu. Consta d'una sèrie de trobades 'participatives' on es convoquen els actors de l'entorn de la Rambla a tot tipus d'accions, reunions de treball i esdeveniments que tenen per objectiu problematitzar la situació del passeig i establir punts en comú respecte un diagnòstic i una posterior estratègia d'actuació. Tal com s'ha explicat abans, a l'article no s'aprofundeix en aquesta primera fase del procés, però s'hi pot trobar un anàlisi més detallat a Aguirre-Núñez (2025, pp. 122-155).

L'equip km-Zero basa la gestió del projecte en la seva proximitat al context de la Rambla, a partir del qual en problematitza la situació que viu el passeig i en recava dades a través de les seves pròpies xarxes d'actors de l'entorn, principalment de l'associació veïnal SOS Rambla. L'equip tècnic no només incorpora el manifest de l'entitat al projecte, sinó que integra la pròpia associació; aquesta inclusió no és purament simbòlica, dos dels membres de l'associació passen a formar part de l'equip, compartint-hi oficina. El projecte s'inicia, doncs, amb la integració d'una entitat del passeig a l'equip tècnic, constituint una forma d'esfera pública que ha de representar la societat civil mitjançant associacions i organismes similars (Roura-Expósito et al., 2019), una situació freqüent als processos participatius que perpetua dinàmiques de la democràcia representativa que pretesament ha de superar. La major part de participants del projecte actuen, de fet, a través d'entitats.

Km-Zero també determina una estructura preliminar a la qual s'adhereixen els següents actors (Imatge 2): parts d'altres equips presentats al concurs públic per al projecte Rambles, els dos grups en els quals es reparteix l'equip tècnic —estratègies i urbanisme—, 'agents ciutadans', representants de l'Administració, i l'anomenat 'grup motor', compostat per representants dels diversos GCC⁶. D'altra banda, la xarxa també compta amb els següents artefactes: estudis complementaris sobre la Rambla, el document base desenvolupat duran la fase preliminar del projecte, un mapa d'agents i informació, i l'anàlisi de documents sobre el cas en general.

⁶ Els Grups Cooperatius Ciutadans són formats per societat civil, tècnics de l'Ajuntament i professionals externs. Més informació sobre els detalls d'aquestes fases del projecte a: <https://www.lesrambles.net/>.

Imatge 2 | Mapa d'agents de la primera fase del Projecte Rambles.

Font: Decidim.Barcelona, 2024.

Més enllà de l'inici del projecte i les primeres tasques desenvolupades per l'equip tècnic, aquesta primera fase de la participació implica un seguit de sessions de treball i tallers oberts a la ciutadania o limitats als ens participatius, alguns dels quals són observats i analitzats al projecte que dona lloc a aquest article (Aguirre-Núñez, 2025). Però, novament, l'article se centra en el paper de l'Ajuntament —encarnant l'Estat a nivell municipal—, i aquest és més obvi a les següents fases del procés participatiu.

Després de la participació: la gestió de la Comunitat Rambla

Una vegada tancat el projecte de reforma elaborat a partir del procés participatiu i concretat al Document d'Estratègies d'Actuació, i abans de la seva aprovació al ple de l'Ajuntament de Barcelona (que s'endarrerirà fins el desembre de 2021), es crea la Comunitat Rambla: un òrgan gestionat des del Districte de Ciutat Vella que forma part de les directrius establertes al projecte dissenyat per km-Zero, i que compta amb aquells actors —entitats, associacions, gremis, persones físiques, etc.— que van ser part del procés participatiu. La seva raó de ser és vetllar per la implantació d'allò decidit conjuntament i assegurar certa transparència en la informació sobre l'estat i l'evolució del pla de reforma. A la pràctica, es tracta d'un seguit d'aplec on tècnics i representants polítics municipals formulen resums de l'estat del projecte durant gran part de cada reunió, amb més o menys pressa depenent del moment del mandat electoral en què es troben i on, en acabar cada sessió, s'obre un torn de precís i preguntes de cara als participants. Reunions que, si bé a la primera s'anuncia que es mantindran regularment cada tres o quatre mesos, acaben fent-se anualment —o dues l'any, en algun cas—. Serveixen per explicar cada etapa

del projecte i defensar-lo davant dels assistents, que, posteriorment, expressen els seus dubtes, queixes o observacions. Sovint, aquests són contestats amb promeses d'encontres individuals amb cada entitat o de millores que seran implementades com a resposta a les inquietuds, o amb raonaments diversos per escudar-se d'allò que l'Ajuntament no pot executar o no pot canviar.

La construcció d'aquest òrgan, sorgida d'acord amb una proposta del projecte de km-Zero, s'estudia aquí com una eina que serveix l'Ajuntament en la seva creació d'un nou imaginari de la Rambla⁷. La Comunitat Rambla en fa d'aparell d'expressió principal i afavoreix allò que Gray (2018) destaca —al cas de la renovació cultural d'un barri de Glasgow— com una manera de fer passar per comunitàries una sèrie d'iniciatives urbanístiques favorables a interessos privats i/o de l'Administració:

“

The suggestion that the Growing the Place strategy has 'come from within rather than being imposed' (Anderson, 2010, p. 20) masks the instrumental creation of a fictitious 'community' that helps legitimise development and planning objectives in the area via selective processes of community consultation and participation. (p. 19)

No parlem, com fa Gray, d'una comunitat fictícia —en tant que tota comunitat és imaginària— sinó senzillament d'una que acabada l'etapa participativa es va modelant d'acord amb els interessos de l'Ajuntament, tal com veurem al següent apartat a partir d'exemples etnogràfics. A la Comunitat hi són presents algunes figures del col·lectiu km-Zero que havien col·laborat tant a les primeres fases del procés participatiu com a la posterior elaboració del projecte de reforma. Això és emfatitzat per l'Ajuntament en més d'una ocasió, generalment com a resposta a les crítiques dels participants, que sovint consideren que l'execució de la reforma s'allunya d'allò decidit conjuntament. És el cas, per exemple, de la última reunió d'aquest òrgan al mandat de Barcelona en Comú, quan el regidor de Ciutat Vella fa una defensa de la continuïtat del projecte:

Les persones que són les caps d'obra, [...] van fer el projecte d'urbanització i el procés participatiu amb km-Zero, [...]. Per tant, hi ha la continuïtat des del procés d'urbanització del procés participatiu, fins que s'executa. Les directores d'avui que executen la pedra són les que van elaborar també el procés participatiu i el projecte. Per tant hi ha una continuïtat. (Reunió Comunitat Rambla, març 2023).

La primera reunió de la Comunitat Rambla es fa el 29 de gener de 2020, més d'un any després que l'equip tècnic presentés el projecte de reforma i mig any més tard que Barcelona en Comú revalidés l'alcaldia de la ciutat en el que seria el seu segon mandat. En aquesta primera trobada s'hi palpa cert descontent general per part dels participants i, concretament, dels dos grans fronts que trobem al procés participatiu: el gremi de comerciants Amics de la Rambla i part dels veïns del passeig organitzats en l'associació SOS Rambla. També hi escoltem les demandes de veïns no representats per l'associació, del Teatre Poliorama, del Diario Raval, de l'associació de pintors de la Rambla i de les estàtues humanes del passeig. Aquests últims seran l'únic grup —a més dels comerciants, per motius diferents— que sostindrà públicament les seves queixes durant totes les reunions de la Comunitat Rambla. Del seguiment de les cinc reunions convocades entre 2020 i 2023 se'n desprèn l'amansiment de les poques veus crítiques i l'acontentament generalitzat. En el cas de l'associació SOS Rambla, el Districte de Ciutat Vella incorpora alguns dels seus membres a les diverses activitats culturals que programa al passeig durant la llarga

⁷ Si bé en aquest article no s'aborda aquest aspecte de la reforma, fa referència a un imaginari de classe mitjana que contrasta amb els usos populars de l'espai fets històricament. Per a una anàlisi més exhaustiva del tema, veure Aguirre-Núñez (2025).

transició entre el final del disseny del projecte de reforma i l'inici de la seva implementació, amb la pandèmia de la Covid-19 pel mig. Aquestes accions de l'Ajuntament aspiren a ser un primer pas en la transformació del passeig; un assaig, en paraules del Delegat de Drets Culturals de l'ICUB del moment, per transformar socialment un espai —a través de la cultura— per posteriorment transformar-lo també físicament.

Tal com es desprèn de l'etnografia⁸ a la següent secció, a partir de la creació de la Comunitat i la seva actuació al llarg dels mesos, l'Administració es cerciora que l'entorn de participants del projecte sigui una bassa de consens i, en certa manera, fa servir aquest ens com un òrgan consultiu més que no pas de crítica o fiscalització del procés d'implementació de la reforma, tal com es definia al projecte de km-Zero. La domesticació d'aquest organisme de seguiment s'adverteix no només amb la progressiva davallada de les crítiques escoltades a la primera reunió, sinó també en el gradual descens del nombre d'assistents, que va de més d'una quarantena a la primera trobada, el gener de 2020, a menys d'una desena a la última del treball de camp, el març de 2023⁹. La consecució del consens en aquest organisme no és un fet menor, i es relaciona amb una de les pretensions bàsiques del govern de Bcn en Comú manifestades al llarg del seu mandat.

L'evolució de la Comunitat

Al començament de les trobades de la Comunitat Rambla, plantejades per part de l'Ajuntament com una forma de retorn cap als participants de les etapes anteriors del projecte, s'hi constata un descontentament en termes generals. Ara bé, els parers del públic parteixen d'una mínima acceptació i resignació vers la reforma, en tant que la majoria d'aquells contraris al projecte no assisteixen a les reunions. Les demandes fetes a la primera sessió responen, en gran part, als interessos específics de cada entitat: un soci del teatre Poliorama que denuncia la situació que viu en aquell moment el teatre Capitol¹⁰, l'associació Barcelona Camina, que demana més detall sobre accessibilitat i mobilitat, o el gremi de comerciants Amics de la Rambla, que reclama ajudes pels propietaris de pisos. A més, també hi trobem queixes més aviat estructurals i col·lectives com les del Diario Raval, que es lamenten pel fet que no es faci servir la trobada per discutir els problemes del turisme massiu i l'excés de creuers a la ciutat¹¹. En direcció contrària a la de la resta de participants, que a la primera reunió mantenen una posició més crítica que es va dissipant durant les següents trobades, la primera intervenció d'un representat de les estàtues humanes a la Comunitat Rambla és més aviat consultiva, fent referència al canvi de figura que dirigeix el projecte a la fase del moment, passant de mans de l'equip tècnic km-Zero a les del Districte i l'Ajuntament. La postura global de les estàtues anirà tornant-se més vehement i crítica a la resta de reunions.

Així doncs, del treball de camp a les reunions d'aquest òrgan se'n pot argüir una alteració tant del discurs de l'Administració com de les demandes dels participants. L'associació veïnal SOS Rambla arriba a les trobades de la Comunitat Rambla amb un seguit de reclamacions relatives a

⁸ Se'n poden trobar més mostres a Aguirre-Núñez (2025, pp. 158-173).

⁹ A les primeres reunions que es faran el 2024, ja amb el nou govern del PSC al consistori, l'assistència tornarà a augmentar. Aquestes queden fora del treball de camp, però vaig assistir a una de les dues per tenir constància d'alguns canvis que descriu breument més endavant.

¹⁰ En el moment de la reunió, el gener de 2020, el teatre es troba a punt de tancar a causa del conflicte amb la propietat i davant la inacció de l'Ajuntament, que no entra a negociar amb els propietaris malgrat la petició del teatre, i que en el torn de respostes d'aquesta reunió —a través del regidor Jordi Rabassa— se n'espolsa la responsabilitat, senyalant com a causa els interessos econòmics dels propietaris i la seva falta d'interès en la cultura a la Rambla.

¹¹ La queixa del Diario Raval no consta a l'acta de la reunió compartida pel districte, només es fa referència a un altre comentari del mateix diari relatiu al pressupost i calendari de la reforma.

l'habitatge al passeig, al comerç i, en general, més a polítiques socials que no pas a allò que ells mateixos anomenen un urbanisme de totxo (DC, gener 2021) i que situen en darrer terme en ordre d'importància, juntament amb les qüestions de seguretat i de l'oci nocturn. A la segona trobada, ja durant el confinament per la pandèmia de la Covid-19 l'any 2020 i, per tant, feta de forma online, els representants d'aquesta associació protesten per no haver estat convidats a participar més activament als moviments previs a la implementació de la reforma del passeig, és a dir, a la programació cultural que s'hi comença a planificar. A més, des de l'associació també es mostra una major preocupació davant l'abandó imperant al moment a l'entorn de la Rambla degut al tancament —temporal o definitiu— de gran part dels negocis encarats al turisme, fent més palesa la manca de serveis i negocis de proximitat al barri. Ara bé, tan bon punt es comença a reprendre progressivament una certa normalitat els següents mesos amb l'aixecament de les restriccions de la pandèmia, el discurs de SOS Rambla a les sessions de la Comunitat —el 2021, encara en format online— passa a enfocar-se en la seguretat i l'ordre al passeig, col·locant en un segon pla —però encara presents— les peticions relacionades amb l'habitatge i el comerç. És a dir, sembla capgirar-se l'ordre dels seus motius de preocupació. La resta d'intervencions de l'associació es basen, sobretot, en lloes al pla d'activitats culturals que l'Ajuntament desenvolupa mentre no s'aproven els pressupostos per a la reforma. El pla cultural arrenca amb la iniciativa anomenada Àgora Rambles, una sèrie d'accions —infantils, musicals i lúdiques en general— a diversos punts del passeig i el seu entorn —per exemple, la Plaça Reial (Imatge 3), definit com “un ambiciós projecte de dinamització cultural de la Rambla barcelonina i els seus entorns” (Ajuntament de Barcelona, 2023) (Imatge 4). No són punts triats a l'atzar: algunes de les àgores se situen al que un cop acabada la reforma seran els ‘espais majors’. En aquest sentit, cal ressaltar que durant el període que va de la reunió de gener de 2021 a la de mitjans del mateix any, els tècnics del districte convoquen alguns representants de SOS Rambla a participar en aquest pla cultural, dirigint i coordinant algunes de les activitats esmentades. Això contribueix al consens assolit a la Comunitat i al fet que la programació cultural monopolitzi gran part del contingut de les trobades. També afavoreix, en part, que les reivindicacions dels participants acabin enfocant-se gairebé exclusivament en aspectes d'ordre i aparença de la Rambla.

Imatge 3 | Moment d'una de les activitats dutes a terme durant els primers mesos de 2021, en aquest cas a la Plaça Reial.

Font: Ajuntament de Barcelona, 2023.

Imatge 4 | Cartells promocionals del pla cultural de l'Ajuntament durant la primera meitat de 2021.

Font | Ajuntament de Barcelona, 2023.

Si el to crític de les intervencions des de l'associació SOS Rambla sembla esmorteir-se a mesura que avancen les reunions i la feina cultural feta al passeig, el dels representants de les estàtues humanes, com hem dit, segueix la direcció oposada. Un dels seus interlocutors més assidus és en Walter, conegut com *El Quijote de las Ramblas*, un personatge controvertit¹² que farà una sèrie d'intervencions durant les reunions, a vegades senyalant algun tema relacionat amb l'anàlisi que aquí fem del projecte de reforma. A la reunió de març de 2022, compareix a la reunió amb la disfressa que duu quan treballa al passeig i amb un col·laborador que l'acompanya amb una càmera de mà:

“

Un cop entrem a l'espai on es fa la trobada, l'estàtua se situa al fons de la sala, dempeus, vigilant. Sembla que faci de guàrdia protector del que havia estat la Rambla, i probablement ell n'és una de les úniques petjades presents a la reunió. (DC, març 2022).

El seu discurs també és filmat pel mateix col·laborador. Una de les demandes que manté al llarg de les trobades és que l'Ajuntament no és fidel al projecte dissenyat per km-Zero —malgrat els tècnics sostinguin repetidament que en poden garantir la continuïtat— i, més concretament, que l'equip tècnic ofereix continguts per al passeig i, en canvi, l'Ajuntament només aborda les qüestions d'estructura. El paper de les estàtues humanes a la Comunitat evidencia com l'Administració municipal estipula uns límits i un ordre moral¹³ que delimiten qui participa al procés de reforma i de quina manera. Fins i tot tractant-se d'actors que quadren amb les directrius culturals establertes pel propi projecte de la Rambla, com és el cas de les estàtues, la seva participació es manté en un pla que la limita a intervencions puntuals durant les reunions de la Comunitat, i no se'ls atorga un paper actiu a les comissions que organitzen la programació

¹² Walter es presenta com a representant de l'associació, però, al llarg de les reunions, les seves opinions mostren que es representa més aviat a ell mateix. Porta les seves reivindicacions contra l'Ajuntament a diversos mitjans de comunicació. En el transcurs de la recerca descobreixo el seu canal de Youtube (<https://youtube.com/@donquijotedelasramblasdeba3405?si=mzbl65HFv2W7va32>), on penja reportatges de les seves accions a la Rambla i arreu de la ciutat, així com entrevistes i converses amb candidats a l'alcaldia, incloent el del partit d'extrema dreta Vox, o el portaveu de l'organització feixista de desnonaments *Desokupa*. Durant l'evolució del treball de camp, Walter mostra una creixent fixació amb l'alcaldessa Ada Colau, en la qual centra gran part de les seves crítiques. El to que fa servir per referir-s'hi és similar al de les campanyes civils en contra de Colau provinents de la dreta tant catalanista com espanyolista de la ciutat. A una de les seves intervencions a la darrera Comunitat Rambla del govern de Bcn en Comú, manté una breu discussió amb el regidor, a qui exigeix que li respongui en castellà, imitant el català en to de burla.

¹³ Aquesta dimensió moral té a veure amb la deslegitimació de qualsevol acció col·lectiva que posi en risc la lliure competició del mercat i que no prioritzi el valor de canvi de l'espai urbà per davant del valor d'ús. Els elements morals que es pretenen introduir amb la transformació del passeig es relacionen, principalment, amb el factor cultural (veure Aguirre-Núñez, 2025, pp. 173-211).

cultural del passeig, com sí que es fa amb l'associació SOS Rambla o el gremi de comerciants. Això també ens parla del protagonisme desigual del col·lectiu de les estàtues respecte els altres en aquesta segona etapa del procés participatiu. L'asimetria en el tracte per part de l'Ajuntament també es fa palesa en el to de les respostes donades a les reunions, fent ús d'un to paternalista i més sever envers les estàtues humanes que queda registrat a diverses intervencions.

Pel que fa a les alteracions en el nombre d'assistents i els seus parers a les sessions de la Comunitat Rambla, aquestes s'expliquen, en part, per la seves característiques morfològiques. Composta eminentment per representants d'entitats i associacions diverses, així com per alguns veïns —parcialment representats per l'associació SOS Rambla—, no és la heterogeneïtat a nivell socioeconòmic; es correspon, fins a cert punt, a la descripció que Maza (2002) feia als primers 2.000 sobre la participació social a Ciutat Vella i al Raval:

“

La participación social en Ciutat Vella es [...] una participación mayoritariamente municipal, de comerciantes, de las instituciones públicas y de las entidades, algunas de vecinos, pero otras no, entidades con fines sociales, de solidaridad, universidades o museos. Estos grupos han acabado ocupando en el caso del Raval la mayor parte del espacio de representación sin corresponderse con todas las clases superpuestas que componen el barrio, especialmente con las clases sociales más desfavorecidas (p. 223).

El tipus de participant més assidu a la Comunitat, doncs, també evidencia l'apunt de Garnier (2006) respecte la participació com a mecanisme enfocat principalment a electors i membres d'associacions. Els components i la jerarquia d'aquestes associacions acostumen a ser regits per relacions de poder preexistents, i sovint els manquen mecanismes democràtics i no representen mostres socials o productives àmplies (Alonso et al, 2018), eludint les diferències socioeconòmiques. De fet, aquesta representació a través de les associacions acaba reproduint, en darrer terme, algunes de les dinàmiques pròpies de la democràcia representativa que, recordem, la participació prometia transformar radicalment. En aquest sentit, a la primera reunió, el gener de 2020, un dels concurrents —antic veí del passeig— pregunta com han participat al procés fins aquell punt —i com continuaran fent-ho— els veïns de la Rambla que no formen part de cap entitat, i la pregunta queda sense respondre. Un exemple d'aquesta dinàmica i del tipus de participació donat el trobem, de nou, a les accions culturals dirigides per l'Ajuntament durant l'interval en què el projecte encara no s'ha començat a implementar. Tal com s'explica a la reunió de gener de 2021, les activitats de cultura a la Rambla són gestionades mitjançant un grup de treball on, a més de les entitats mencionades fins ara, n'hi ha d'altres amb més influència: l'ICUB, el districte de Ciutat Vella i Foment de Ciutat, que gestiona els projectes al voltant de la reforma. Però el discurs de l'Ajuntament, aquí a través del seu delegat cultural, insisteix en la importància de la participació comunitària:

“

La política pública no només la fa l'Administració pública, sinó que hi ha un teixit ric i divers vinculat a l'àmbit social, cultural i institucional que té un interès general en el seu ADN i és imprescindible que ens coordinem amb aquest teixit [...] per poder fer una política pública més ambiciosa, amb més capacitat de resistir crisis com aquesta i amb més capacitat de transformar la ciutat (DC, gener 2021).

La manca d'heterogeneïtat entre els participants a la Comunitat Rambla es pot deure, senzillament, al fet que els veïns i veïnes no assisteixen a les reunions o no donen l'abast a l'hora de seguir el progrés de la reforma en el format proposat per l'Ajuntament. I això mateix es pot traslladar a la baixa i progressiva afluència de gent. Però també es poden atribuir tots dos fets

al procés participatiu en termes generals, a la difusió del projecte per part de l'Ajuntament, o a les limitacions materials per assistir a les reunions i de participar en general. La manca de participació en aquest tipus de processos sol ser causada per estructures sociopolítiques i econòmiques que estableixen barreres i asimetries que acaben en *desempoderament* i exclusió (Alonso et al., 2018). La conseqüència, com ja s'ha dit, és la reproducció de dinàmiques pròpies de la democràcia representativa i el trencament de l'equilibri entre els participants, atorgant més pes, en aquest cas, a l'associació SOS Rambla i el gremi de comerciants. La desproporció de recursos d'aquestes entitats respecte les estàtues humanes, per exemple, s'evidencia a les respectives accions de pressió que fa cada col·lectiu. Mentre el gremi Amics de la Rambla emplaça un comptador electrònic i una pancarta —ambdós de grans dimensions— a la façana de l'edifici de davant del Liceu per ensenyar els dies que passen sense que s'executi el pla de reforma del passeig (veure Imatge 5)¹⁴, els membres de les estàtues humanes protesten de manera atomitzada i amb accions menys mediàtiques com és la presència de Walter disfressat a les reunions.

Imatge 5 | El comptador col·locat al número 74 de la Rambla, a l'edifici del Cafè de l'Òpera.

Font | Betevé, 2023.

Sobre la capacitat d'influència de la Comunitat Rambla i el seu funcionament i paper a la implementació de la reforma, podem separar entre allò que pretén fer segons l'Ajuntament —aquí en paraules del regidor del Districte—, farcit de bones intencions, d'allò que s'acaba donant a la pràctica:

“ El compromís amb la Comunitat Rambla, que sou vosaltres... El compromís hi és, i per això ens marquem un calendari de reunions i ens comprometem a seguir-ho fent. I el treball que hem anat fent entre

¹⁴ El comptador, col·locat l'octubre de 2020, forma part d'una campanya liderada per l'ex-president d'Amics de la Rambla i propietari de la sastreria Modelo, Enric Pantaleoni, i creada per l'estudi de disseny Clase de Claret Serrahima, també ex-president de l'entitat. Tant el comptador com la pancarta es mantenen a la façana de l'edifici del Cafè de l'Òpera durant tres anys, i són retirats quan el nou govern municipal del PSC promet escurçar el temps d'implementació de la reforma.

despatxos, [...] doncs fem-lo públic i expliquem-lo més del que ho hem fet durant el 2020, que és cert que segurament hem estat massa callats (DC, gener 2021).

La realitat és que, exceptuant la primera meitat de 2021, les sessions són majoritàriament força separades en el temps, i més que no pas una visibilització de la feina de l'Ajuntament, es fan servir per proclamar objectius i resultats amb més o menys regularitat. Sovint es manifesta la voluntat de sostenir una freqüència de tres reunions l'any, però no es fa. De la sessió de juliol de 2021 es passa a la de març de 2022, que de nou comença amb disculpes del regidor per no haver-la convocat a finals de l'any anterior i, també com en casos anteriors, anunciant que el ritme de la reunió serà força ràpid (DC, març 2022). En una línia similar, durant l'etnografia intento formar part de la creació del que des del Districte —i com a part del projecte de km-Zero— es convé en anomenar l'Observatori Rambla. L'òrgan és presentat per un tècnic de Foment de Ciutat a la reunió de gener de 2021:

“

Des del projecte de la Rambla és necessari crear un espai de treball compartit entre veïnat, persones tècniques i Ajuntament, perquè un projecte tan emblemàtic com la Rambla, de transformació urbana, [...] segurament no tindria sentit no aplicar una mirada de retorn, una mirada d'anar entenent bé quins són els canvis que s'estan produint per inclús poder corregir les polítiques que s'apliquen sobre ell. I això, creiem que ens ho pot donar un espai de treball, no parlem només de l'Observatori com a un lloc físic i com a una web, sinó que és una relació, un espai de treball que hi ha entre veïns, com deia, persones tècniques municipals i de fora de l'Ajuntament. Per a què serveix aquest observatori? Doncs per això, per tenir les dades de tot tipus que tenen a veure amb Rambla. (DC, gener 2021).

El tècnic explica el tipus de dades que recollirà l'Observatori, dades municipals generades pel propi Ajuntament (del cens d'habitatge, de mobilitat o de comerç); dades generades des de l'àmbit acadèmic i l'àmbit empresarial (aquí cita com a exemple una enquesta feta pel gremi comercial Amics de la Rambla i etnografies sobre el passeig); i dades generades pel que anomena *ciència ciutadana*, que defineix com el veïnat de la Rambla i del districte. El tècnic també comunica la convocatòria d'un grup de treball per al proper mes de febrer per desenvolupar l'Observatori Rambla, i proporciona una direcció d'e-mail per la gent interessada en formar-ne part. explicitant que per fer-ho hauran de respondre el correu electrònic on s'enviarà l'acta de la reunió. També en descriu breument el format:

“

Aquest grup de treball, en principi, serà obert. [...] vetllarem perquè sigui efectiu, si cal farem comissions, ja veurem, depèn de la gent que estiguen, les entitats o col·lectius que estiguen interessats en participar, però serà un grup de treball, no rendirem comptes, allà, hi anirem a compartir, a aprendre i a treballar plegats (DC, gener 2021).

L'acta de la reunió arriba als participants un mes més tard d'allò previst, i sense cap referència a l'Observatori però sí, en canvi, a la programació cultural:

“

Hola a tothom de Comunitat Rambles, Us fem arribar al següent enllaç l'acta i la presentació del darrer 14 de gener a la Comunitat Rambles. Tal i com va explicar el regidor tornarem a convocar de nou a la Comunitat Rambla abans de l'estiu per fer seguiment integral de tots els temes que refereixen al projecte de Transformació de la Rambla. Pel que fa a l'estratègia cultural els propers dies tornarem a convocar des de l'equip Cultura Rambla la Taula d'Institucions Culturals Rambles. Paral·lelament estem acabant la ronda de reunions amb col·lectius, associacions i entitats veïnals i culturals de l'univers Rambla amb la intenció de constituir el mes de març una Taula d'Entitats Rambles. Aquests dos espais de treball

diferenciats i complementaris (que puntualment es podran reunir també conjuntament) serà el lloc efectiu on voldríem desplegar conjuntament la Línia Cultural Rambles dels propers mesos i anys. Així docs rebreu els propers dies/setmanes les convocatòries. Qualsevol pregunta al respecte no dubteu en contactar-me. (Correu electrònic, 16/02/2021).

Hi responc amb un missatge mostrant el meu interès per ser part del grup de treball de l'Observatori Rambla i rebo la següent resposta:

“

Hola X,
 Moltes gràcies pel teu interès. Efectivament estem treballant amb l'Oficina de Ciència Ciutadana per poder convocar una primera reunió amb les persones i col·lectius interessats per a que ho plantejem i treballem plegats.
 La veritat es que seria un autèntic luxe comptar amb tu i [...], estic segur que podrem plantejar coses prou interessants.
 Poso en copia la persona que està coordinant el que ha de ser l'Observatori Rambles i que està molt bé et/us tingui presents.
 Qualsevol dubte o qüestió no dubtis en continuar contactant-nos.
 (Correu electrònic, 2/03/2021).

Més enllà d'aquest darrer missatge, però, no rebré més informació sobre el tema, malgrat hi insisteixi en dues ocasions. L'Observatori Rambla serà finalment presentat tres anys més tard, l'octubre de 2024, a l'Hotel 1898 de la Rambla i com a part del projecte del gremi Amics de la Rambla 'La Rambla, un nou model de Turisme Urbà': "una col·laboració públicoprivada que compta amb el suport de l'Ajuntament de Barcelona i de GetYourGuide" (Amics de la Rambla, 2024, p. 1). El projecte, que a la Comunitat Rambla s'havia anunciat com a part del procés participatiu elaborat per km-Zero, acaba sent coordinat pel gremi comercial, en un exemple més del pes que les dues entitats tenen dins de la Comunitat, del desequilibri entre els diversos participants i de la pèrdua de la transparència tan proclamada durant la primera part del procés participatiu.

Les trobades de la Comunitat Rambla, especialment les que van de mitjan 2021 en endavant, adquireixen l'aspecte d'una reunió de Districte de format més reduït, la qual cosa permet un contacte més estret entre els tècnics i representants del Districte i els representants d'entitats i veïns de la Rambla. En aquest sentit, fan la tasca de debatre temes que preocupen els interessats i rebre'n respostes, propostes o promeses de solucions des de l'Ajuntament. Ara bé, l'exercici participatiu o cooperatiu de 'decidir' o fiscalitzar sobre l'execució de la reforma del passeig queda diluït o en un segon pla al llarg de les trobades. De la mateixa manera, de l'observació etnogràfica se'n desprèn una dissonància clara entre la primera part del procés, el ritual participatiu, i la segona, la Comunitat Rambla; de nou, posant de manifest les divergències entre l'oasi participatiu que representa el projecte de km-Zero i la irregular continuïtat que té quan passa a mans de l'Ajuntament a partir de 2020.

CONCLUSIONS

De l'anàlisi d'una fase concreta del procés participatiu de la Rambla de Barcelona se'n pot extreure, d'una banda, que un cop el projecte de reforma passa a mans de l'Administració pública, la governança participativa tendeix a reproduir les dinàmiques de poder preexistents a l'àmbit municipal, amb un major protagonisme de les dues entitats amb més pes a l'entorn del

passeig, amb l'assoliment d'un consens general a la Comunitat i amb la marginació dels actors més contraris a la reforma i/o amb menys quota de poder. La participació, en aquest sentit, no ultrapassa la democràcia participativa a l'hora d'implementar allò decidit de manera més o menys col·lectiva. De fet, acaba contribuint a establir cert nivell de consens al voltant del projecte urbanístic, especialment entre els participants. Això confirma la hipòtesi referent a la contribució de la participació a l'hora de legitimar determinat tipus de projectes urbanístics als quals se'ls aplica. En aquest sentit, a l'òrgan Comunitat Rambla, que suposadament ve d'un procés participatiu amb més o menys equilibri de forces entre els participants (veure Aguirre-Núñez, 2025), s'hi observa un progressiu retorn a les dinàmiques urbanístiques municipals anteriors, amb un major pes i presència dels dos blocs principals, Amics de la Rambla i SOS Rambla. Novament, doncs, les noves formes de governança participativa acaben topant amb les lògiques municipals on els actors dels poders econòmics i les associacions veïnals de caire més clàssic tenen major influència i presència que la resta. I, de fet, més que d'una topada, es podria parlar d'una adaptació, doncs, com ja s'ha dit, es parteix d'una visió de la participació com una estratègia de governança que reproduïx anteriors relacions de poder i tendeix a recentralitzar aquest tipus de processos (Roura-Expósito i Alonso, 2018). Al cas de la Rambla s'hi pot observar que, si bé engega amb el que és presentat com una protecció davant d'aquestes dinàmiques, a les darreres fases del procés hi acaba sucumbint i regint-se pel mateix funcionament.

La participació sembla servir, en aquest cas concret, per reforçar la ficció segons la qual s'empodera els ciutadans atorgant-los un espai a la presa de decisions sobre polítiques urbanístiques, a partir de la seva inclusió en el projecte; però el procés no sembla anar més enllà de permetre'ls tenir un cert paper en una etapa concreta de les dinàmiques de l'urbanisme municipal. Que s'implementi allò que s'ha 'decidit' conjuntament no queda garantit de cap manera per la participació.

Declaració de conflicte d'interessos

L'autor de l'article declara no tenir conflictes d'interès financers, professionals o personals que hagin pogut interferir de forma no apropiada en aquest treball.

BIBLIOGRAFIA

- Acosta, R. i Zamora, E. (2009). Antropología y participación pública. El caso de la masa de agua subterránea Osuna-Lantejuela. *Anduli. Revista Andaluza de Ciencias Sociales*, 8, 47-66. <https://revistascientificas.us.es/index.php/anduli/article/view/3688>
- Aguirre-Núñez, G. (2025). *Legitimar i ordenar: la participació ciutadana i la cultura institucional a la reforma de la Rambla de Barcelona* (Tesi doctoral no publicada). Universitat de Barcelona.
- Alonso, P., González-Álvarez, D. i Roura-Expósito, J. (2018). ParticiPat: Exploring the Impact of Participatory Governance in the Heritage Field. *PoLar: Political and Legal Anthropology Review*, 41(2), 306-318. <https://doi.org/10.1111/plar.12263>
- Ajuntament de Barcelona. (2011). *Mesura de Govern Pla Cor: Projecte d'intervenció integral de la Rambla*. Recuperat 12 desembre 2023, de <http://hdl.handle.net/11703/86214>

- Amics de la Rambla. (2024). *Presentació de l'Observatori Rambla*. Recuperat 31 octubre 2024, de <https://www.amicsdelarambla.cat/cat/activitat/presentacio-de-lobservatori-rambla>
- Ajuntament de Barcelona (2023). *Projecte Rambla. Projecte executiu de reurbanització*. Recuperat 20 gener 2025, de <https://bcnroc.ajuntament.barcelona.cat/jspui/handle/11703/132976>
- Betevé. (2023, juliol 4). Amics de la Rambla retira el comptador que denunciava el retard de la reforma del passeig. Recuperat 1 juny 2025, de <https://beteve.cat/societat/amics-rambla-retira-comptador-retard-obres-passeig/>
- Cernadas, A., Chao, L. i Pineda, C. (2017). Participación ciudadana: de la participación en la gestión a la gestión de la participación. *Política y Sociedad*, 54 (1), 163-189. <https://doi.org/10.5209/POSO.49980>
- Cernea, M. (Ed.). (1991). *Putting people first: sociological variables in rural development*. Oxford University Press.
- Cohen, J. i Uphoff, N. (1980). Participation's place in rural development: Seeking clarity through specificity. *World Development*, 8 (3), 213-235. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(80\)90011-X](https://doi.org/10.1016/0305-750X(80)90011-X)
- Decidim. Barcelona. (2024). *Les Rambles: Projecte cooperatiu per la millora de la Rambla de Barcelona*. Recuperat 30 gener 2024, de: <https://www.decidim.barcelona/processes/lesrambles>
- Cortés-Vázquez, J., Jiménez-Esquinas, G. i Sánchez-Carretero, C. (2017). Heritage and participatory governance: An analysis of political strategies and social fractures in Spain. *Anthropology Today*, 33, 15-18. <https://doi.org/10.1111/1467-8322.12324>
- Ferguson, J., i Gupta, A. (2002). Spatializing States: Toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality. *American Ethnologist*, 29(4), 981-1002. <https://www.jstor.org/stable/3805165>
- Garnier, J.P. (2006). *Contra los territorios del poder: por un espacio público de debates y... de combates*. Virus Editorial.
- Gray, N. (2018). Neither Shoreditch nor Manhattan: Post-politics, "soft austerity urbanism" and real abstraction in Glasgow North. *Area*, 50(1), 15-23. <https://doi.org/10.1111/area.12299>
- Lévi-Strauss, C. (1987). *Antropología estructural*. Paidós.
- Maza, G. (2002). ¿Participantes o participados? Por favor, no me representes. Dins *Idensitat. Proyectos de intervención crítica e intervención social en el espacio público* (pp. 223-228). Editorial Instituto de la Juventud.
- McNulty, S.L. i Wampler, B. (2015). Participatory Governance. Dins R.A. Scott i S.M. Kosslyn (Eds.), *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences* (pp. 1-14). John Wiley & Sons.
- Pares, M. (2009). *Participación y calidad democrática: Evaluando las nuevas formas de democracia participativa*. Ariel.
- Roura-Expósito, J., González-Álvarez, D. i Alonso, P. (2019). Els efectes dels dispositius participatius en la gestió patrimonial del medi rural asturià. *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 44, 46-64. <https://raco.cat/index.php/RevistaEtnologia/article/view/370114>
- Roura-Expósito, J. (2023). "¿Ya has tenido suficiente participación?" *Un análisis crítico de los dispositivos participativos en el régimen patrimonial*. (Tesi doctoral, Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea). <https://addi.ehu.es/handle/10810/66919>
- Roura-Expósito, J. i Alonso, P. (2018). Too little democracy in all the right places: a comment on Kelly 2017. *Current Anthropology*, 59 (3), 332-333. <https://doi.org/10.1086/697962>

- Ruano, J.M. (2010). Contra la participación: discurso y realidad de las experiencias de participación ciudadana. *Política y Sociedad*, 47 (3), 93-108.
<https://revistas.ucm.es/index.php/POSO/article/view/POSO1010330093A>
- Swyngedouw, E. (2005). Governance Innovation and the Citizen: The Janus Face of Governance-beyond-the-State. *Urban Studies*, 42(11), 1991-2006. <https://www.jstor.org/stable/43197219>

Fitxa bibliogràfica:

Aguirre-Núñez, G. (2025). Després de la participació: el procés de reforma de la Rambla de Barcelona. *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, 41(1), 42-58
<https://doi.org/10.56247/qua.536> [ISSN2385-4472]

